

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПІСЛЯ
СМЕРТІ МИТРОПОЛИТА АЛЕКСІЯ (ГРОМАДСЬКОГО)

Українська Автономна Православна Церква (АПЦ) знаходиться в центрі уваги майже всіх дослідників релігійного життя в Україні в роки II світової війни. Її коротка, але насичена подіями історія, проблеми канонічного статусу та політичної лінії ще й сьогодні залишаються дискусійними питаннями, що, на жаль, часто використовується у нинішньому міжконфесійному протистоянні на теренах України. Адже лідери Автономної Церкви, підкреслюючи, що вона є Церквою національною, постійно наголошували й на тому, що її главою вони вважають московського митрополита Сергія (Страгородського), витримуючи тим самим гнучку лінію між звинуваченнями у "проросійськості" з боку німців та автокефалістів і можливістю вступити в пряму конфронтацію з Руською Церквою, якби вони пішли на відкритий розкол.

Створення та діяльність АПЦ у 1941 – першій половині 1943 р., взаємовідносини з німецькою окупаційною владою та іншими релігійними конфесіями (Українською Автокефальною Православною Церквою (УАПЦ), Православною Церквою в Польщі (ПЦП), Руською Православною Церквою (РПЦ), Руською Православною Церквою Закордоном (РПЦЗ)) доволі детально висвітлені у працях вітчизняних¹ та зарубіжних² дослідників українського Православ'я у ХХ ст. Однак, останні місяці її існування, після смерті митрополита Алексія (Громадського), залишаються своєрідною білою плямою в історії цієї найчисельнішої в роки окупації релігійної конфесії в Україні.

Так, А.К. Свігіч, докладно викладаючи історію ПЦП, до якої у 1920-30-ті рр. належала значна частина ієрархів АПЦ, обмежився фразою, що "після вбивства митрополита Алексія Автономну Українську Церкву фактично очолив найстарший за хіротонією Київський єпископ Пантелеймон (Рудик)"³. А в працях ідеолога українського автокефального руху Івана Власовського та офіційного історіографа РПЦ протоієрея Володислава Ципіна зазначається, що останньою подією в житті АПЦ став Ковельський Собор у червні 1943 р., на якому предстоятелем Церкви був обраний Дамаскін (Малюта).

Наукові розвідки останніх років, проведені автором цього повідомлення, насамперед, виявлення листів протоієрея Тихона Войни⁴ та кримінальної справи архієпископа Симона (Івановського)⁵, дають змогу дещо розширити уявлення про останній період існування Автономної Церкви та з'ясувати, ким же насправді вважали себе її клірики та вірні.

7 травня 1943 р. в лісі біля Смиги, на шляху з Кременця в Луцьк вояками одного з загонів ОУН(м) під командуванням Хріна був вбитий глава АПЦ митрополит Алексій (Громадський), який їхав на аудієнцію до гебітскомісара Міллера в його машині⁶. З цієї смертю виникала природна необхідність обрання нового предстоятеля Церкви. Формально, це мав вирішити Священний Синод АПЦ, сформований під час першого її Собору 18-21 серпня 1941 р. в Почаївській Лаврі. До його складу, окрім Алексія, входили архієпископ Чернігівський Симон (Івановський), єпископ Львівський, керуючий справами Київської єпархії Пантелеймон (Рудик) та секретар Синоду єпископ Полтавський Веніамін (Новицький).

Однак, на травень 1943 р. їх участь у загальноцерковних справах була обмежена, адже ще 1 червня 1942 р. Рейхскомісаріат України видав розпорядження "Про правові відносини релігійних організацій", згідно якого все релігійне життя Православної Церкви ставилось у повну залежність від німецької окупаційної влади, а соборне церковне управління стало практично неможливим. Так, § 5 цього розпорядження зазначав, що рейхскомісар може «розпустити релігійну спільноту, якщо її діяльність не обмежуватиметься виконанням релігійних завдань або буде загрожувати публічному порядку та безпеці»⁷. Відповідно в секретаріат Рейхскомісаріату поступили дані, що і архієпископ Симон, і єпископ Пантелеймон висловлювали своє незадоволення⁸, що дало німцям ще один привід наполягати на їх ізоляції від церковного життя поза межами власних єпархій.

Зацікавленість німців у ситуації з АПЦ виявилась і в тому, щоб, скориставшись смертю Алексія, уніфікувати норми внутрішнього церковного устрою до вищезазначеного розпорядження Рейхскомісаріату України.

Як згадував протоієрей Тихон Война, в середині травня 1943 р. Володимир-Волинського єпископа Мануїла (Тарнавського) викликали до себе представники Рейхскомісаріату (хто саме – невідомо) та запропонували йому в короткий термін скласти нове "Положення про управління Автономною Церквою", згідно якого всі заходи церковного життя мали відбуватись лише з відома та дозволу німецької влади. Після появи нового проекту "Положення" окупантами був наданий

дозвіл на проведення у Ковелі зібрання єпископів для обрання формального глави АПЦ. Хід зібрання та його результат також були під повним контролем німецької адміністрації.

Одержавши запрошення на Собор, Мануїл, одночасно, отримав виклик прибути до міської камендатури Луцька, куди на зустріч прийшов якийсь "старший чин", який зазначив, що "Положення" ще буде дороблятися, так як там нічого не зазначено про співробітництво Церкви з німецькою владою, а також відсутні посилання на "Майн Кампф". Однак вибори "старшого єпископа", повідомив офіцер, німецька влада дозволяє. Після цього він запитав Мануїла, за кого з єпископів він збирається віддавати свій голос. Мануїл висловився за кандидатуру єпископа Іова (Кресовича), на що отримав зауваження: "Іов – ні. Дамаскін"⁹.

Наступного дня, 6 червня 1943 р., в Свято-Воскресенському соборі Ковеля відбулося зібрання архієреїв західних областей: єпископів Кам'янець-Подільського Дамаскіна (Малюти), Брестського Іоанна (Лавриненко), Луцького Іова (Кресовича) та Володимир-Волинського Мануїла (Зарнавського). У своєму рукописі "Положення Церкви Православної в Польщі між Першою та Другою світовими війнами" протоієрей Володимир Ковальський зазначає, що в цей час в Ковелі був присутній єпископ Острозький Феодор (Рафальський)¹⁰, натомість Тихон Война, який був секретарем зібрання, називає серед його учасників не Феодора, а Пантелеймона (Рудика)¹¹, а Іван Власовський додає ще й Нікодіма (Максименка)¹². Крім Войни, секретарями були священники Казновецький та Зеленецький.

На зібранні з доповіддю про ситуацію в Церкві виступив Дамаскін, згодом слово взяв Іов, який відразу ж запропонував на пост "старшого єпископа" кандидатуру Дамаскіна, яка, швидше за все, була погоджена німцями не лише з Мануїлом. За Дамаскіна проголосували одностайно.

Також зібрання підвищило його в сан архієпископа та надало йому в управління найбільшу українську єпархію АПЦ – Волинську з перебуванням в Кам'янці-Подільському. Одночасно, Іов був перейменований в єпископа Кременецького та Дубенського і мав виїхати в Крем'янець, звідки був призначений за відсутності Дамаскіна керувати Волинською єпархією¹³.

Втім, цілком очевидним було те, що рішення Ковельського Собору, хоча й з об'єктивних причин, але порушували порядок правонаступності в Церкві, оскільки на ньому не був присутній жоден з членів Священного Синоду (окрім Пантелеймона, участь якого залишається сумнівною), яких на Західну Україну не допустили німці. Отримавши рішення про обрання Дамаскіна, секретар Синоду єпископ Веніамін (Новицький) розіслав наприкінці червня 1943 р. архієреям АПЦ листи, у яких запитував: чи слід після цього продовжувати діяльність Синоду в тому складі, у якому він був сформований під головуванням Алексія? Оскільки більшість ієрархів погодилися з цією пропозицією, на свято св. Володимира 29 липня 1943 р. в Києві була призначена нарада, яка мала б визначити старшинство в Церкві. Очевидно, розраховуючи на розкол в АПЦ, німці дозволили проведення і цього зібрання.

29 липня до Києва прибули 6 архієреїв: архієпископ Симон, єпископи Львівський Пантелеймон (Рудик), Полтавський Веніамін (Новицький), Дніпропетровський Димитрій (Маган), Вінницький Євлогій (Марковський) та Ніжинський Панкратій (Гладков), які того ж дня винесли рішення, що Синод у попередньому складі має приступити до своєї діяльності. На першому засіданні головою Священного Синоду АПЦ був обраний найстарший серед присутніх і за віком, і за хіротонією – Симон, а секретарем єпископ Веніамін¹⁴. Остаточне вирішення церковного устрою знову ж таки вирішено було надати Всеукраїнському Церковному Собору, початок роботи якого члени Синоду запланували на 19 вересня 1943 р., коли мав відкритись Володимирський собор у Києві¹⁵.

Відкриття Церковного Собору зірвав наступ Радянської Армії, яка 21 вересня 1943 р. зайняла Чернігів, в якому залишився Симон, а 6 листопада і Київ.

29 жовтня 1943 р. голова Ради у справах Руської Православної Церкви при Раді Народних Комісарів Г.Г. Карпов передав новообраному Патріарху Сергію (Страгородському) листа від Симона¹⁶, у якому той, очевидно, просив про зустріч. 18 листопада 1943 р. телеграмою Сергія Симон та Панкратій були викликані до Москви, де пробули до 21 січня 1944 р. 4 грудня Симон взяв участь у перерукоположенні обновленського єпископа Корнелія (Попова)¹⁷, а 21 грудня – в процедурі прийняття в РПЦ обновленського архієпископа Андрія (Расторгуєва), протоієрея Іоанна Флерина та архідиякона Віктора Орлова¹⁸. В усіх випадках він фігурує в хроніці "Журналу Московської Патріархії" як архієпископ Чернігівський, тобто правоздатний займати ту кафедру, на яку його призначив Синод АПЦ. Все це свідчить про те, що визначення Собору РПЦ від 28 березня 1942 р. про заборону у священослужінні за співпрацю з німцями голови УАПЦ Полікарпа

(Сікорського) кліриків АПЦ не торкались, і всі вони автоматично переходять під юрисдикцію РПЦ. У грудні 1943 р. навіть обговорювалося питання про призначення Симона на Харківську кафедру¹⁹.

Втім, подальша доля вищих ієрархів АПЦ у переважній більшості була незавидною. Один з організаторів Ковельського Собору єпископ Володимир-Волинський Мануїл (Тарнавський) ще у вересні 1943 р. був вбитий вояками УПА "за зраду". 21 січня 1944 р. Панкратій, а 29 січня і Симон були заарештовані органами держбезпеки в Чернігівській області²⁰. Вже після арешту Симона та Панкратія Патріарх Сергій запитав Карпова, чому вони затримані, отримавши на те відповідь, що вони є зрадниками Батьківщини та посібниками німецьких окупантів²¹. 25 жовтня того ж року Військовим трибуналом Київського ВО архієпископ Симон засуджений до 10 років ув'язнення за ст.ст. 54-1 та 54-10 ч.2 КК УРСР. Основними пунктами в обвинуваченні були його служба в армії Врангеля та зв'язки з білоемігрантами, а також антирадянські проповіді під час німецької окупації. Звільнившись, він до 1961 р. був вінницьким архієреєм. Панкратій (Гладков), помер (ймовірно від тортур) під час слідства²².

Смерть у сталінських таборах спіткала і Дамаскіна (Малюту), затриманого органами НКДБ під час евакуації з Кам'янця. Нарешті, секретар Синоду АПЦ Веніамін (Новицький), також засуджений у 1944 р. до 10 років ув'язнення, до своєї смерті у 1975 р. займав архієрейські кафедри в СРСР і, навіть, опублікував статтю про життя Православної Церкви в часи війни²³.

У 1944 р. за межами України опинились архієпископи Дніпропетровський Димитрій (Маган) та Миколаївський Антоній (Марценко), єпископи Львівський Пантелеймон (Рудик), Житомирський Леонтій (Філіппович), Острозький Феодор (Рафальський) та Вінницький Євлогій (Марковський). Більшість з них увійшли до юрисдикції РПЦЗ, звідки у 1959 р. до РПЦ перейшов Пантелеймон (Рудик). Ще раніше, у 1946 р., з-під юрисдикції ПЦП до РПЦ повернувся Антоній (Марценко). А єдиний в СРСР архієрей АПЦ, який залишився на свободі, – єпископ Іов (Кресович) до своєї смерті у 1977 р. займав архієрейські кафедри, а у червні 1945 р. був нагороджений медаллю "За самовіддану працю у Великій Вітчизняній війні".

Як висновок можна навести слова протоієрея Володислава Ципіна про АПЦ, що "само мовчання Глави Церкви (Сергія – авт.) з приводу їх дій по суті виявляло розуміння того, що і їх статус, і політична позиція вимушені обставинами". Ті ж сумнівні канонічні моменти, які виникли внаслідок проголошення цієї Церкви, в жодному випадку не заважають вважати її складовою частиною РПЦ та фактичною попередницею нинішньої Української Православної Церкви в юрисдикції Московського Патріархату.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Т.І. – Вінніпег, 1984; Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Т.І. Українська Православна Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України/ Упор. і ред. О. Зінкевич і О. Воронин. – Торонто; Балтимор, 1989; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т.ІV. Кн. II. – Н.-Й., К., С. Баунд Брук, 1990; Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. – Полтава, 1997; Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. I. – Полтава, 1997; Борщевич В. Автономна православна церква на Волині. – Луцьк, 1998; Лисенко О. Церковне життя в Україні 1943-1946. – К., 1998; Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Укр. іст. журн. – 1998. – №3. – С.73-81; Міненко Т. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни, 1939-1945 (Волинський період). Т.І. – Л., 2000; Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розкол і руйнація Української Православної Церкви в пошуках "константинопольського визнання". – Чикаго, 2002; Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату "Україна" в 1941-1942 рр. // Укр. іст. журн. – 2003. – №3; Біланіч І. Еволюція Української Православної Церкви в 1917-1942 роках: автономія чи автокефалія? – Львів., 2004; 2. Neyer Fr. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. – Köln, 1953; Свитич А.К. Православная Церковь в Польше и её автокефалия. – Буэнос-Айрос, 1957; Alexeev W., Stavrou Th., The Great Revival. The Russian Church Under German Occupation. – Minneapolis, Minnesota, 1976; Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – М., 1995; Фотиев К. Попытки Украинской Церковной автокефалии в XX веке // Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917-1950: Сб. – М., 1997. – С.7-85; Цыпин Вл. История Русской Церкви (1917-1997). – М., 1998; Шкаровский М.В. Нацистская Германия и Православная Церковь (нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на территории СССР). – М., 2002; Феодосий (Прощок). Обособленческие движения в Православной Церкви на Украине с 1917 по 1943 гг. – М., 2004; 3. Свитич А.К. Вказана праця. – С.212; 4. Война Т. Письмо к епископу Черновицкому и Буковинскому Феодосию // Ковальский В. Положение Церкви Православной в Польше между 1-й и 2-й мировой войной. – Б.м. – 1949. – [Машинопис]. – Додаток; 5. Архив Управления СБУ в Черниговской области (далі – АУ СБУ). – П.16694 (нині справа передана до Центрального архіву СБУ у Києві); 6. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Вказана праця – С.533; 7. Стоколос Н.Г. Вказана праця. – С.104; 8. Центральный державный архив

... РПЦ дру¹⁹. Один з і) ще у Симоні мона та ідь, що ж року зня за в армії супації рно від НКДБ також федри Маган ірський іський) леймонко). і смертлю "самі що і ініклі адовою ркви Т.І. сументи, р, 1989- ук, 1990- ценко В. ерква на імецько С.73-81 (од). Т.І. Церкви націоні іволюці з Fr. Die Іольше і ch Under ррковь і ославна Історія Церков ССРСР). 1917 по іщкому і -й и 2-й і області , Мулик- ний архів

...иших органів державної влади України.– Ф.3676.– Оп.4.– Спр.475.– Арк.696; 9. Война Т. Вказана праця.– Арк.114; 10. Ковальський В. Положение Церкви Православной в Польше между 1-й и 2-й мировой войной.– М.– 1949.– [Машинопис].– Арк.109; 11. Война Т. Вказана праця. – С.115; 12. Власовський І. Вказана праця. – С.245; 13. Ковальський В. Вказана праця. – С.110; 14. АУ СБУ.– П.16694.– Арк.55; 15. Фотиев К. Вказана праця. – С.82; 16. Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы. 1939-1958 (Дискуссионные аспекты).– М., 2003.– С.12; 17. Акт о воссоединении обновленческого епископа Корнелия (Попова) // Журн. Моск. Патриархии (Далі – ЖМП).– 1943.– №4.– С.10; 18. Воссоединение обновленческих священнослужителей с Православной Церковью // ЖМП.– 1944.– №1. – С.7; 19. Одинцов М.И. Русские патриархи XX века. Судьбы Отечества и Церкви на страницах архивных документов.– М., 1999.– С.305; 20. АУ СБУ.– П.16694.– Арк.3; 21. Барабаш Т.А. Судьбы Русской церкви в годы войны: до и после встречи с генералиссимусом Сталиным // Свобода совести в России: исторические и современные аспекты. Сборник тез. и мат. межрег. науч.-пр. сем. и конф. 2002-2004 гг. – М., 2004.– С.460; 22. Відомості про його смерть вистягає лише в усних свідченнях. Див.: напр. Шумило В. Богоборництво і гоніння на Істинно-Православну (катакомбну) Церкву на Чернігівщині // Сіверщина.– 2004.– 22 жовтня; 23. Вениамин (Новицкий). Трагические страницы истории Церкви на оккупированной территории (Из воспоминаний очевидца) // ЖМП.– 1975.– №7.

І.В. Мазило

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ РОБІТНИКІВ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ (1943-1950-Х РР.)

В Україні за останній час з історії минулої війни 1941-1945 рр. підготовлено й опубліковано багато наукових праць, які переважно присвячені перебігу воєнних подій¹, періоду німецької окупації², проблемам остарбайтерів³, військовополонених⁴. По вивченню матеріально-побутових проблем різних категорій працівників України зроблені лише перші кроки⁵. Тому на часі, подальше комплексне дослідження останньої проблеми з залученням широкого кола джерел, в першу чергу архівних. Спроба такого висвітлення зроблена в даній статті на прикладі працівників залізничної служби.

В роки окупації України німецькі загарбники зруйнували шляхове господарство й соціальну сферу транспорту. На магістралях Північно- і Південно-Донецькій, Південно-Західній і Південній було знищено 953 будинки⁶. На Донеччині залізничники втратили більше 250 тис. кв. м житлової площі⁷. Також на Північно-Донецькій магістралі до війни працювали 100 лікувально-санітарних закладів, з них 8 поліклінік, 60 здоровпунктів, 7 лікарень, 13 пологових будинків, 22 дитячих ясел, шкіл і дитячих закладів 124⁸, з яких – 68 шкіл⁹. Усі ці установи були знищені.

Руйнування соціальної сфери, труднощі відбудови зумовили досить скрутне матеріальне становище працівників. Так, на магістралях Закарпатської України, які увійшли до складу УРСР, наприкінці жовтня 1944 р. заробітна плата була досить низькою. У 1944-1945 рр. на залізницях краю працювало 3376 осіб, серед них – 1125 українців, 1338 росіян, 597 словаків й інші¹⁰.

Негативно відбилася на становищі працівників відсутність організованого забезпечення продовольством та спецодягом. Достатньо високими були ціни на предмети першої необхідності, що негативно вплинуло на формування настроїв як залізничників, так і місцевого населення. Стригла цьому відсутність підприємств робітничого забезпечення, оскільки вони були юридичне не оформлені, бракувало обігових коштів і державних кредитів¹¹. Ці і ряд інших обставин утруднювали набір працівників на дороги Закарпаття.

Важкими були умови проживання. Так, інженерно-технічні працівники 3-ї дільниці УБВР Ковельської залізниці мешкали в основному в невідремонтованих гуртожитках. На тапчанах замість матраців був мокрий очерет, який неодноразово використовувався, тому доводилось спати в одязі через відсутність простирал і ковдр. Штукатурка в приміщеннях відставала, вікна без скла. Майже усіх робітників не забезпечували теплим одягом і взуттям, дошкуляли воші. Майже 116 робітників хворіли на грип і малярію¹². На дільницях дві їдальні: одна для робітників, інша – для комскладу. Перша перебувала в антисанітарному стані, друга – значно чистіша. Не вистачало мила, халатів, рушників, посуду, їжу доводилось вживати з бачків, вироблених з оцинкованого заліза. Меню одноманітне. З крупів – лише пшоно, рідко картопля, м'ясо, хоча воно було у складах підсобного господарства. Працювало дві майстерні – взуттєва і швейна, яких недостатньо забезпечували матеріалами¹³.

Тоді якість харчування залежала від централізованого постачання, через що в працівників Управління БВР Ковельської залізниці в травні 1944 р. гостро постала проблема харчування. Починаючи з червня, як тільки отримали ці фонди, якість приготування їжі різко покращилася¹⁴.